

הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים

מזה זמן אני עוסק בחקירת נוסחי התפילה השונים והשתלשלותם מדור לדור. עשרות ספרים ומאות מאמרים נכתבו בתחום זה, ולמרות הכל דומה בעיני כי המחקר עדיין ניצב בראשית דרכו. די אם נציין את העובדה כי נוסחי תפילת עמידה לחול של נוסחי: ארץ ישראל; רס"ג; ור' שלמה בר נתן אלג'באלי (להלן: רשב"ג), נתפרסמו בשלמותם רק בעשר השנים האחרונות¹.

מלבד זאת, עם גילוי הגניזה הקהירית נמשכו רוב חוקרי התפילה לחקירת הנוסחאות שנתגלו שם² ומתוך כך נזנחה חקירת מאות הסידורים השלמים והברורים מכל תפוצות ישראל, הנגישים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, וניתן לשאוב מהם לא פחות מידע מאשר באלפי קטעי הגניזה הבלביים³ הקרועים והמטושטשים.

כך עדיין לא ניתנה תשובה לשאלה הבסיסית ביותר: כמה נוסחי התפילה (מחוץ לגניזה) יש בידינו, ואלו מתוכם ניתן לכנותם 'אבות נוסח' ואלו נוסחאות אינם אלא ענפים ותרכובות שלהם. לדוגמה: האם נוסחי רומניא כפא קורפו וקנדיא, ארבעה נוסחים מקוריים שונים הם, או שארבעתם ענפי נוסח של נוסח אחד בלבד?

מובן מאליו שתשובה מקיפה ומנומקת לשאלה זו מצריכה מאמר ארוך אם לא ספר שלם, אך לעת עתה נסתפק בהצגת המסקנות שהעלה מחקרי האישי בתחום זה, ובקיצור נמרץ. נקדים הקדמה בסיסית: כיום 'קהילות הספרדים' כוללות את בני הארצות: איטליה, תורכיה, יוון, סוריה, עיראק (=בלב), פרס, בוכרה, מצרים, מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב והודו⁴.

1 ע"י מכובדי פרופ' אורי ארליך נ"י. ראה: א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלימה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 1-22; הנ"ל, 'קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יט (תשס"ו), עמ' 1-22; א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו; א' ארליך 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 67-99. הנוסחים שבסידורי רס"ג ורשב"ג הנדפסים רחוקים מאוד מהנוסח המקורי של המחבר. ועתה בשעת ההגהות האחרונות של המאמר יצא לאור ספרו של הנ"ל, 'תפילת העמידה של ימות החול' ובו שנו"ס מרוב ככל קטעי הגניזה (תקל"ז במספר), בצירוף מחקר מעמיק. אין ספק שהספר יתרום רבות להמשך חקר תפילת העמידה.

2 ובפרט בנוסחי א"י, וכפי שתיאר וידר: "חוקרי הגניזה נמשכו אחרי שרידים המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי, שהקסימם בזוהרם ובסטייתו הקיצונית מהנוסח המקובל". ראה: נ' וידר, התגבשות התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תש"נ, עמ' 13.

3 הדגשתי 'הבלביים', כי לשוא נחפש את נוסחי א"י מחוץ לגניזה, וגם לעניין קביעת נוסחם המדויק של נוסחי רס"ג ורשב"ג חובה עלינו להעזר בקטעי הגניזה. אך לגבי נוסחי בבל, נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית.

4 עם כי יש חלוקה פנימית בין 'עדות המזרח' (סוריה, עיראק, פרס ובוכרה) ו'עדות המערב' (צפון אפריקה

אולם הכללה זו התפשטה והתקבלה בהדרגה אך ורק עם גירוש ספרד ואילך, ולפני כן היו מכונים 'הספרדים' רק יהודי ארץ ספרד בלבד, ואילו לכל אחת מקהילות הנ"ל⁵ היו מנהגים עצמאיים בכל תחום, כגון: סדר הפטרות, מנהגי הלכה ועוד. גם לגבי נוסח התפילה היה לכל קהילה וקהילה מהנ"ל נוסח תפילה יחודי משלה, שאין לו קשר כלל לנוסח הספרדים, ונוסחים אלו שרדו בדרך כלל רק בכת"י מתקופת הראשונים וראשית תקופת האחרונים.

כיוצא בזה חשוב לדעת שגם ארץ ספרד עצמה מחולקת לשלושה מחוזות עיקריים: קטלוניה, ארגוניה, קסטיליה. 'ספרד' סתמא הכונה לקסטיליה, כי בקטלוניה נהגו ברוב הדברים כמו שכנתה פרובנס, וארגוניה הסמוכה לקטלוניה אף היא הושפעה במקצת ממנהג קטלוניה. לעומתם קהילות האשכנזים, למרות שהם מחולקים בין פולין (מזרח אירופה) לאשכנז (מערב אירופה), בנוסח תפילות הקבע אין ביניהם חילוקים משמעותיים והם נחשבים לנוסח תפילה אחד.

הנוסחאות היסודיות:

כיום יש בידינו אחת עשרה נוסחאות שונות:

שלוש מתוכן נערכו ע"י ראשונים, והן: (1) רס"ג; (2) סידור רשב"נ⁶, מאזור מערב פרס - סוריה⁷, לפני כתשע מאות שנה; (3) רמב"ם [נוסח זה קיבלו עליהם בני תימן⁸ מהמאה הי"ב ואילך, ובמאות י"ז-י"ח המשיכו להחזיק בו קהילות 'בלדי'⁹]. (לא מניתי כאן את נוסח רב עמרם גאון, כי הוא השתבש עד לבלי היכר ע"י המעתיקים).

ושמונה נוסחי עדות שונות: (4) אשכנז; (5) ספרד [= מחוז קסטיליה שבספרד וכן פורטוגל. לאחר גירוש ספרד נתפשט בהדרגה נוסח זה בכל צפון אפריקה והמזרח התיכון ואפילו בקוצ'ין שבהודו]; (6) רומא [= צפון איטליה]; (7) פרובנס¹⁰ - קטלוניה (מדובר בנוסח זהה כפי שייזכר

הכוללת את מרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב), שהראשונים תיקנו נוסח תפילתם לפי האריז"ל והרש"ש וכן איש חי, והאחרונים מחזיקים בנוסח ליורנו שרוב השינויים הנ"ל לא נכנסו בו.

5 פרט לכל צפון אפריקה שכולם נהגו במנהגים זהים יחסית, ולכן יש להתייחס לכל צפון אפריקה כארץ אחת.

6 יתכן שבסיס הנוסח שלו הוא נוסח רס"ג עם הוספות מנוסח אר"ץ. ואכמ"ל.

7 ראה: א' ארליך, רשב"ץ (להלן הערה 16); שלמה צוקר ואפרים ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 744-737.

8 לדעתי ברור שבני תימן הם אלה שקיבלו על עצמם את נוסח הרמב"ם (וכשם שקיבלו עליהם את כל פסקיו), ולא כפי שיש שטוענים שהרמב"ם קבע בספרו לכל ישראל את נוסח תימן הקדום. וגם יש עמי ראיות שנוסח תימן הקדום היה דומה לנוסחים המזרחיים (פרס ואר"ץ), ואכמ"ל. כן אמר לי הגר"י רצאבי שליט"א, מגדולי רבני עדת תימן (בשיחה בשנת תשע"א), שלדעתו בני תימן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם.

9 אך הוסיפו קטעי תפילה רבים מתוך סידורי הדפוס הספרדיים, כגון 'קרבנות' 'זהו רחום' 'שיר של יום' 'פיטום הקטורת' 'יוצר של שבת', וכן הושפעו מעט מסידור ארם צובה, דפוס ונציה ש"כ, כגון בהוספת לקט פסוקי 'רפאני' לאחר 'שירת הים'.

10 פרובנס (בספרות הקדמונים נקראת פרובניציא) הכוונה לדרום צרפת. בדורות האחרונים נשתמר נוסח זה בקהילות קל"א = קרפנטרה (המכונה קארפינטראץ), אביניון, לישלוא, וקוזה ליאון, הן ארבע ערים סמוכות במזרח פרובנס, אשר עקב היותן חלק ממדינת האפיפיור לא נכללו בגזירת גירוש יהודי צרפת בראשית האלף

כל רואה¹¹); (8 רומניא [= ביזנטיון כלומר יון ותורכיה]; (9 פרס [= פרס עד המאה הט"ז, ובוכרה¹² עד שנת תקנ"ג¹³, בנוסח זה התפללו גם יהודי סין הקדמונים שמוצאם מפרס¹⁴]; (10 ארם צובה; (11 צפון אפריקה [= נוסח יהודי צפון אפריקה לפני גירושי ספרד (קנ"א רנ"ב)]¹⁵). מלבד כל הנ"ל יש בידינו מאות קטעי גניזה של הקהילה הלבבית בקהיר שבמצרים (שהם כשמונים וחמישה אחוז מסידורי הגניזה¹⁶), המכילים הרבה נוסחאות ואינם נוסח אחד.

הנוסחאות המורכבות¹⁷:

- צרפת (ואנגליה¹⁸, בדורות האחרונים נשתמר נוסח צרפת בקהילות אפ"ם¹⁹ בימים הנוראים). בעיקרו הוא נוסח אשכנז אלא שיש בו השפעות מרובות מנוסח פרובנס²⁰.

השישי, וקהילותיהן הוסיפו לנהוג בחלק ממנהגי פרובנס העתיקים (עם הרבה השפעות מנוסח ספרד) עד המאה העשרים.

11 וכבר כתב המאירי (מגן אבות, הענין הראשון) שבזמן קדם נהגו בקטלוניה כארץ ספרד ברובי הדברים או בכלם, ובימי הרז"ה הנהיג כל בני הקהל כמנהג ארץ פרובנס, ונקבע במחזוריהם. עיי"ש.

12 יש המכנים את בוכרה 'מדי'.

13 בשנה זו הגיע לבוכרה השליח מצפת ר' יוסף ממאן יליד טיוטואן שבמרוקו, ושיכנעם שהם צאצאי מגורשי ספרד והנהיג ביניהם תפילה נוסח ספרד לפי סידורים שנדפסו בליוורנו. ראה: ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, מבוא, עמ' מא.

14 ראה: רפאל י"צ ורבלובסקי, 'על יהודי קאיפנג מוצאם ונוסח תפילתם', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 75-99.

15 נוסח זה נשתמר בקטעי גניזה בכתביה צפון אפריקאית (ראה: ארליך, עמידה [לעיל סוף הערה 1], מבוא, עמ' 11 הערה 51), וכן בקושטא בקהילת 'המערביים שהתגוררו בסיציליה' (מחזור 'חזונים', קושטא ש"מ, ומחזור בלתי נודע, ונציה ש"מ"ב, שכבר הוכיחו החוקרים שהוא חלק שני של מחזור 'חזונים'. תיאור מפורט של שני חלקי המחזור ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 250-222. מחזורים אלו כוללים בעיקר פיוטים, ורק מעט מאוד מתפילות הקבע, ועל פי תפילות הקבע שנדפסו שם [בהן שלוש ראשונות ושלוש אחרונות של תפילת העמידה] זכיתי לזהות עוד ארבעה כתבי יד של סידורי מנהג זה, הלוא המה: כת"י רומא קונטנוזה 3085 [ס' 85]; כת"י פרמה 1741 [ס' 12968]; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4607 [ס' 25510]; כת"י ניו יורק בהמ"ל 4531 [ס' 25433]) ובסלוניקי ב'ק"ק סיציליה' (ההושענות של ק"ק סיסיליאי שנדפסו בשלוניקי תרל"ז וזוהת להושענות בכת"י רומא הנ"ל).

16 א' ארליך, רשב"נ (לעיל הערה 1), עמ' י הע' 5.

17 אחד המאפיינים של הנוסחאות המורכבות, הוא החילוקים הפנימיים המרובים מאוד באופן יחסי לנוסחים שאינם מורכבים.

18 בארץ אנגליה, המכונה בספרות ראשונים 'איי הים', התפללו בנוסח צרפת, וכמו שכתב והעיד להדיא רבינו הרוקח בסידורו, בברכת רפאינו: "שימו על לב אנשי צרפת ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבבכם [ומוסיפים] כמ' וכמה תיבות בתפילתכם, אשר לא עלתה על לבם של חסידים הראשונים שתקנו לנו [התפילות] במקום קרבנות". וגם כל חוקר תפילה יראה מעצמו שנוסח אנגליה (כגון עץ חיים לר"י חזן מלונדרך, דהיינו לונדון) קרוב או שווה לנוסח המשתקף בסידורי צרפת.

19 אסטי, פוסאנו, מונקאלוו. שלוש קהילות במחוז פיימונטה שבצפון איטליה, שנוסדו בידי גולי צרפת לאחר הגירוש ושימרו בתפילות הימים הנוראים בלבד נוסחאות צרפתיות מקוריות. מרבית נוסחאות הקבע של מנהג אפ"ם זהות או דומות למנהג קהילות האשכנזים בצפון איטליה.

20 ואולי נוספו קצת השפעות מנוסחים מזרחיים, כגון: 'ודבקנו במצותיך' בברכת התשובה בכת"י לונדון של המחזור; 'אל ח' בברכת אבות בכת"י נ' של מחזור (ונשמט מרשימת השנו"ס במהדורת גולדשמידט, ירושלים

- ארגוניה (הסמוכה לקטלוניה). בעיקרו הוא נוסח ספרד אלא שיש בו קצת השפעות מנוסח קטלוניה.
- קנדיה (מהגדולים שבאיי יוון). הרכבת נוסח רומניא עם נוסחי צרפת ואשכנז.
- קורפו²¹. הרכבת נוסח רומניא עם נוסח אחר בלתי ידוע, כנראה נוסח דרום איטליה האבוד²².
- אלג'יר. הרכבת נוסח קטלוניה עם נוסח ספרד (המאוחר).
- כפא. בעיקרו הוא נוסח רומניא הנדפס, אך עם הרבה הוספות מנוסח פריס²³.
- תימן שאמי. בעיקרו הוא נוסח ספרד (המאוחר = סידורי ליוורנו) עם שרידים מנוסח תימן בלדי הלקוח מהרמב"ם²⁴.
- נוסחי החסידים המכונים נוסח ספרד. הרכבה של נוסח אשכנז עם נוסח ספרד (המאוחר), בתוספת קצת תיקוני נוסח המיוחסים להאר"י ז"ל²⁵.

נוסחי ארץ ישראל

כל הנוסחאות שזכרו כאן הן ממשפחת 'נוסח בבל'²⁶, ומלבדן יש בידינו נוסחי ארץ ישראל

- תש"ט); 'את צמח דוד מהרה אתה תצמיח' בשני כת"י של המחז"ר הנ"ל, כמקצת נוסחי אר"ץ ושני קטעי גניזה (ונראה שהוא שיבוש של נוסח רס"ג ורשב"ג והרבה קטעי גניזה: 'את צמח דוד אתה תצמיח').
- 21 סידורי קורפו מהמאות י"ז-י"ח מכילים נוסח רומניא רק למועדים (ואולי בימות החול התפללו בסידורי דפוס ספרדיים). אולם בסידורי קורפו מהמאות י"ג-ט"ו (פריס 606, 616 ועוד) יש תפילות גם לחול ושבת (בנוסח רומניא – קורפו, כמובן).
- 22 הנזכר בשו"ת הרד"ך בית יג. עיי"ש.
- 23 ומכאן חשיבותו לשחזור המלא של נוסח פריס, ובפרט לפיוטים שכמעט לא נשתמרו בכתבי היד הפרטיים.
- 24 וכן הניקוד שם הוא כניקוד תימן הישן, ושווה ל'בלדי'. מידת שרידי נוסח הבלדי בסידורי השאמי משתנית מאזור לאזור, ראה: מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, בני ברק תש"ע, עמ' 105-101.
- 25 רבים סבורים בטעות כי האריז"ל חידש נוסח תפילה חדש ('שער הכולל'), אך תלמידו המובהק הגר"ח ויטאל זצ"ל העיד בפירוש (שער הכוונות, ענין נוסח התפילה, דף נב, טור ב) שהאריז"ל התפלל בנוסח הספרדי שהיה נפוץ בימיו (דוגמת סידור ונציה רפ"ד) ורק הגיה בנוסח זה כמאה תיקוני נוסח קטנים – רובם ע"פ הדקדוק ומיעוטם ע"פ חכמת הקבלה, ואכמ"ל. וגם תיקונים אלו לא חידשם האריז"ל מדעתו אלא לקחם מנוסחים אחרים שהיו נפוצים בימיו (ובהרבה מהם מדובר בסך הכל בכחירה של נוסח אחד מתוך כמה נוסחאות שנהגו בספרד עצמה). וראה באורך: ר' נתנאל מנצור, 'מנהגים מסוימים לבני אשכנז ע"פ האריז"ל', בתוך: ספר ארזים – גזוזות וחדו"ת, ירושלים תשנ"ב, עמ' שיג-שטז.
- קהילות החסידים חפצו להתפלל בנוסח האריז"ל, אך לא היה להן סידור ונציה רפ"ד, ולכן לקחו את תיקוני האריז"ל (חלקם לא הגיעו אליהם בנוסח מדויק, בעקבות שיבושים בהעתקות ספרי האריז"ל) ושיבצו בנוסח אשכנז, וגם הוסיפו הרבה מנוסחאות סידורי ספרד שהיו בתקופתם (לא ברור ע"פ איזה קריטריון. על הקריטריונים בסידור בעל התניא, ראה: ג' אבערלאנדער, הסידור, תשס"ג). בירור נוסח האריז"ל האמיתי (שלפי האמור נכון יותר לקרותו 'נוסח הספרדי המוגה ע"י האריז"ל'), ומקורות לתיקוני האריז"ל, ועל קשרו המפוקפק של נוסחי החסידים אליו ראה: דניאל רימר, תפילת חיים - בירור נוסח האריז"ל, ירושלים תשס"ד.
- 26 אין זה סותר להשערה על נוסחאות שונות כגון נוסח אשכנז ורומא שיש בהן שרידים בודדים מנוסח ארץ ישראל. כי גם לשיטתם 99.9 אחוזים מכלל נוסח אשכנז ורומא הוא נוסח בבל. וראה לעת עתה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 428, הכותב: "ההשפעה הארץ - ישראלית עיקרה בתחום

הקדומה (כפי שנהגו בזמן גאוני א"י, כמנהג אבותיהם כנראה מימי החורבן, וכמשתקף בתלמוד ירושלמי ומדרשי א"י), שנשתמרו במקצת קטעי גניזה של הקהילה הארצישראלית בקהיר. גם נוסח זה אינו אחיד והוא מחולק לנוסחים שונים, והמאחרים שבהם מושפעים הרבה מנוסחי בבל שנהגו בקהילות הבבליים במצרים.

ייחודו של נוסח אשכנז

בכל הנוסחאות הנ"ל ישנם חילוקים פנימיים רבים בכתבי היד והדפוסים של אותו הנוסח, המתבטאים בהוספת מילה או שתים בכל כמה שורות. יוצא מן הכלל הוא נוסח אשכנז שבו כל כתבי היד והדפוסים מאוחדים יחסית סביב נוסח אחד ומיוחד, והחילוקים ביניהם הם בעיקר באותיות, ובאופן נדיר יחסית גם בתיבות בודדות. הדבר נובע מהקפדתם של חסידי אשכנז במנין תיבות התפילה כידוע. ואכמ"ל.

²⁷ בתחום הפיוט

הדברים האמורים במאמר זה נכונים לא רק לגבי תחום תפילות הקבע, אלא גם לתחום הפיוט (הכולל פיוטים למועדים ולשבתות מיוחדות, קינות לתשעה באב, סליחות לחודש אלול ולתעניות), פרט לשינויים הבאים: א. ברשב"נ ורמב"ם תחום הפיוט אינו קיים; ב. תימן לקוח מספרד (ולעיתים נדירות מסידור אר"ץ); ג. אשכנז, רומא ורומניא, ברובן מפיטנות ארץ-ישראל הקדומה; ד. רס"ג השפיע הרבה על נוסחי פרס ואר"ץ; ה. אר"ץ הושפעה הרבה מספרד; ו. אראגוניה רובה ככולה מנוסח קטלוניה.

27 אין לי ידע בתחום זה, אך נעזרתי ב"ידידי הבה"ח אברהם לוין נ"י, שידיו רב לו בתחום זה. הפיוט שבתפילה אך תפילות הקבע מקורן דווקא בהשפעה הבבלית".